

УЧАСТЬ КУПЦІВ У РОЗПОВСЮДЖЕННІ ІНФОРМАЦІЇ ТА ПЕРЕВЕЗЕННІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ МІЖ РОСІЄЮ, УКРАЇНОЮ Й ТУРЕЧЧИНОЮ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ ст.

У 1702 р. на свято Благовіщення ігумен монастиря в Стамбулі, в якому зупинявся московський священик Іоанн Лук'янов, запросив гостя на обід, на який прийшло також багато греків задля розмови зі священиком. Під час розмови греки питали про московські справи, які їм видавалися незвичайними та неправильними: “Для чого ваш цар віру німецьку на Москві завів і вбрання німецьке? І для чого царицю постриг у монастир?” А далі поставили питання про ставлення до представників свого народу: “Та для чого цар ваш наших греків до Москви не велів пускати і з Москви вислав?” На що І. Лук'янов зі здивуванням зазначив, що вони далеко живуть, але мають багато відомостей, поставив питання про те, хто ці новини приносить, та відкинув закиди, сказавши, що німецької віри в Москві немає, а є християнська, що там носять вбрання московське, а цариця не пострижена. А греків, які їздили до Росії, звинуватив у розповсюдженні неправдивої інформації, що мало пояснити небажаність їхніх приїздів: “Звичайні греки, нашому царю доброзичливці, турецькому більше стараються. Того заради і государ не велів греків до Москви пускати, що вони всякі відомості турку вселяють. Ось, мовляв, це хто вам сказав, що чого у нас не водиться, де на Москві віра німецька чи цариця пострижена? Такто, мовляв, ваші греки, там побувавши, сюди приїхавши, брешуть, чого аж ніяк немає. Правильно їх государ не велів до Москви пускати. Малі, мовляв, греки нашому царю доброзичливці?”¹.

Уже цей сюжет, описаний І. Лук'яновим, свідчить про доволі непогане знайомство з московськими справами тих, хто мав можливість спілкуватися з купцями. Матеріали ж російського посольства в Османській імперії зберегли інформацію про різні аспекти, пов'язані з поширенням купцями інформації. Ми розподілили їх на кілька груп, у яких, зокрема, йдеться про вплив інформації з Російської держави на уряд Османської імперії; таємні попередження росіян закордонними діями про небезпеку передачі купцями певної інформації до Туреччини; спроби російської влади запобігти небажаному витоку інформації; новини, які отримували від купців російський посол в імперії П. Толстой; визначення купців як джерела поширення інформації, насправді отриманої з інших джерел; отримання новин від купців представниками української влади і передачу її росіянам.

Спочатку про новини з Росії та реакцію на них османського керівництва. Маємо чотири сюжети на цю тему.

1. 10 травня 1703 р., пишучи боярину Ф. Головіну про приїзди з Москви до Туреччини багатьох греків з товарами, П. Толстой звертав увагу на шкоду, яку завдавали ці купці, розповідаючи про військові приготування Росії проти Османів: “А гірше, государю, за все, що, приїжджаючи з Москви, плодять порожні слова про будівництво кораблів та про інші приготування, чого і не бувало”². А в листі від 28 травня 1703 р. до того ж адресата посол зауважував, що для Росії дуже шкідливими є поїздки греків до Ніжина і з Ніжина до Турецької держави, бо вони багато говорять порожніх слів “про будівництво кораблів та про інше”³.

2. 26 жовтня 1707 р. П. Толстой у листі до Г. Головкина, керівника Посольської канцелярії та Посольського приказу, емоційно описав вплив грецьких купців, які бували в Гетьманщині, на політичні настрої й дії турецького уряду. За його словами, турки з великою часткою імовірності припускали, що із завершенням війни цар почне війну проти них, про що чулося від греків, котрі приїжджали з українських міст. Греки говорили, що цар почне війну, аби звільнити їх з-під турецької влади: “Розсівають прокляті таке слово, хвалячись тим, нібито царська величність воліє з турками почати війну для звільнення їх з-під ярма бусурманського”. І хоча турки й не дуже цьому вірили, але “сумнівалися”, а тому виказували ознаки можливої підтримки шведам: “Всякими способами тих противників пестять, подаючи їм знак любові, щоб від противності не припиняли”⁴. А ще через два місяці – в посланні до Г. Головкина від 24 грудня 1707 р. – російський дипломат висловлювався за припинення поїздок купців-греків, котрі їздили в українські міста через волоську землю, для чого, на його думку, був потрібен відповідний царський указ. Першою з вагомих підстав для цього була та, що по приїзді до Туреччини греки розголошували багато нічим не підкріплених відомостей, “від чого турки не в малу приходять підозру”⁵.

3. 3 жовтня 1708 р. до посла приходив його пристав капичі-баша Асан-ага і сказав, що до Порти надійшли новини про відправку царем посла до угорського князя Ракочі, до того, котрий раніше приїжджав на московському кораблі до Туреччини. А тому великий візир занепокоївся, “для чого те посольство чиниться і який від того буде кінець”. Пристав радив послу пояснити, заради чого той посол поїхав, аби в Порти не було підозр. На це П. Толстой відповів, що нічого про це не знає, вірити такій новині не може, думає, що Порти донесли неправдиві відомості, а якби й було яке посольство, то непокоїтися через це турецькому керівництву не варто. При цьому росіянин зажадав дізнатися, від кого надійшла до Порти та інформація. Пристав сказав, що схиляється до того, що відомість правдива, бо її принесли грецькі купці, які тоді приїхали з “московських сторін” і які говорили, що точно знають, що той посол поїхав в угорську землю. Тоді П. Толстой категорично заявив: “Воістину ця відомість неправдива, якщо отримана від греків, бо, як і Порта знає, що купці греки мало правди говорять, але завжди від них брехня доноситься”. При цьому російський дипломат просив пристава достеменно дізнатися, хто саме з греків доніс ті новини Порти, а якщо знову буде чути від турецьких міністрів про ту справу, то щоби запевнив їх, що “купці грецькі завжди брешуть, і надалі би не зволили вірити таким неробам, бо що не говорять – все брехня”⁶.

12 жовтня 1708 р. П. Толстой написав Г. Головкину про цю справу. У його поданні коротко вона виглядала так: до Константинополя приїхали греки з малоросійських міст і розголосили, ніби за царським указом до угорської землі в ролі посла відправлений Омелян Українцев. Це викликало занепокоєння і підозри в турків. І хоча П. Толстой говорив їм, що це неправда, вони йому не вірили. Наполягати ж на своїх словах посол не міг, бо й сам достеменно про ту справу не знав⁷.

4. 6 травня 1709 р. до П. Толстого приїжджав племінник державного секретаря (за визначенням статейних списків) А. Маврокордато Д. Мецевіт зі словесним посланням від А. Маврокордато. Спочатку Д. Мецевіт сказав, що, як давно відомо послу, торгові люди, котрі приїжджають з “козацької землі”, говорять багато усяких порожніх слів, яким Порта вже й не вірить. Однак тепер між великою кількістю брехні розголосилося й те, що нібито цар побажав поїхати у Вороніж, для того щоб спровадити до Азова 40 великих кораблів та 60 галер. І турки здивувалися такій великій кількості “бастиментів” та написали в тамтешні місця пашам, аби дізнатися, скільки насправді суден буде спроваджено до Азова. А. Маврокордато, за його ж словами, зі свого боку, скільки міг доносив, що це неправда. Посол відповів Д. Мецевіту, що це насправді є “превелика брехня” і такої кількості суден аж ніяк немає

ні у Воронежі, ні в Азові. А там є лише ті судна, які виготовлені перед мирними угодами. І, можливо, що з них два чи три спустять до Азова, але й чи це має бути, він точно не знає. П. Толстой просив А. Маврокордато, аби він “за всякої можливості таку нескладну брехню зволив знищити, оскільки аж ніяк таким плевелам вірити не пристойно”⁸.

Наступного дня – 7 травня 1709 р. в листі до Г. Головкина П. Толстой пов’язав ці розповіді купців з іншою проблемою у відносинах з турками, яка виникла у зв’язку зі зверненнями кримських татар до османського уряду. Він писав, що до турецької столиці приїхав диван-ефенді (секретар) від кримського хана. Татари доносили Порті, що вони не можуть перебувати в безпеці від новозбудованої фортеці у Кам’яному Затоні, і пропонували скористатися сприятливим часом, аби докласти зусилля для її знищення. Хан просив дозволу написати в Москву листа з вимогою, щоб російська сторона сама зруйнувала ту фортецю, бо інакше він з усією ордою виступить на допомогу шведам. Татари впевнено заявляли, що у відповідь на їхню погрозу “московські” самі розорять Кам’яний Затон. П. Толстой писав, що наполегливо працює задля нейтралізації цього донесення, що дозволу на написання листа до Москви хану ще не дано і, на його думку, це мало бути заборонено. Посол припускав, що хан зможе написати такого листа без повеління османського двору. Далі він згадував про роль грецьких купців у зростанні напруженості між державами: “Тільки мені більше додалося трудності в цій справі від того, що деякі прокляті греки нині, приїхавши сюди з України, розсіяли плевели, нібито царська величність побажає йти з Воронежа в Азов, для того щоб туди спровадити цієї весни 40 кораблів великих та 60 галер, чим хоча й не зовсім турки впевнюються, однак не без підозри в них про це чути про таке число бастиментів”⁹.

В історіографії існує політична оцінка згаданої інформації від купців. Так, М. Павленко відніс “вперті чутки”, які розповсюджували прибулі до Адріанополя грецькі купці, а потім і коменданти прикордонних фортець, про прибуття царя Петра I до Азова на чолі армади військових кораблів у травні 1709 р. до факторів, які стримували Османську імперію від дій проти Росії в тому році. Ця інформація викликала дуже велике занепокоєння у Стамбулі¹⁰.

Випадок з цією інформацією має аналогію в повідомленні англійського посла в Росії Чарльза Вітворта, на що вже звертали увагу в науковій літературі¹¹. Так, 26 березня 1709 р. в листі до статс-секретаря Бойля він повідомляв: “Говорять також, ніби цар сам спуститься в Азов із сорока чи п’ятдесятьма військовими суднами, які вже стоять на Дону”¹². Як бачимо, Ч. Вітворт не вказав на певне достовірне джерело інформації. Втім, він оцінив її як досить важливу, щоб передати до своєї країни. А вже в пізніших донесеннях англійського посла йшлося про відправлення царя до Азова з чотирма військовими кораблями і шістьма бригантинами, а потім про одну бригантину і чотири військових кораблі¹³. Цей випадок показує, що звинувачувати купців-греків у свідомому поширенні неправдивої інформації немає підстав. Вони переповіли її так, як почули самі.

Наприкінці розповіді про ці сюжети наведемо оцінку сучасника щодо правдивості новин, які привозилися купцями. 12 січня 1703 р. до російського посла були прислані відомості від племінника єрусалимського патріарха грека Спіліота, отримані від купців, які за 18 днів до того виїхали зі Львова. При цьому Спіліот зазначив, що оскільки відомості отримані від купецьких людей, то немає впевненості в їхній правдивості. Інформація ця торкалася значною мірою подій військово-політичного характеру і стосувалася Польщі, України, Швеції та Росії¹⁴.

Отже, з поданих матеріалів бачимо, що увагу османського керівництва привертали справи, пов’язані з безпекою їхньої держави: наміри росіян розпочати війну з нею; військове посилення Москви, і насамперед будівництво кораблів, здатних діяти на Чорному морі; дипломатична активність росіян в Угорщині. Уже сам факт

серйозного реагування турецької верхівки на розповіді купців доводить значимість цієї інформації.

Далі оповімо про таємні попередження єрусалимського патріарха та молдовського господаря, передані росіянам, щодо різного роду інформації, яку купці могли перенести до Туреччини.

1. 7 липня 1703 р. П. Толстой повідомив Ф. Головіну, що єрусалимський патріарх Досифей звертався до нього з проханням щодо листа до царя, аби іноземець Іван Боціс, який поїхав від посла до Москви, ні з ким у розмовах не згадував патріарха і не називався його племінником. Бо до Досифея дійшла чутка, що цей іноземець під час перебування в українських містах так назався в розмовах з ніжинськими греками. Патріарх побоювався, аби ці слова не донеслися від греків до Порти, “оскільки ніжинські мешканці греки часто без всяких перешкод в сторону султанської величності для торгів переїжджають”¹⁵.

2. 20 червня 1704 р. в листі до валахського представника в Москві, чауша Давида Корбя, молдовський господар Міхай Раковіце згадував про можливу негативну роль греків, які їздили через Україну до Москви, в разі початку воєнних дій проти Османської імперії. При цьому пропонував затримати грецьких купців, які проживали в турецькій столиці: “І про те скажи там, що, буде яка готовність звідти на турчанина, потрібно затримати греків царгородських і не приходити би їм у столицю і не виходити і не тільки зі столиці, а й з України, оскільки греки царгородці турки суть, а не християни, і буде можливо і в козаків то робити, добро би було”¹⁶.

3. 4 грудня 1708 р. М. Раковіце в листі до Г. Головкина висловив прохання, щоби про їхнє листування, а також листування з братом воєводи Басараба не знав волох Стефан Мілескул. Згаданого волоха господар характеризував вкрай негативно, називав його зрадником, порівнював з І. Мазепою. Господар побоювався, що С. Мілескул міг повідати про ці контакти купцям, які їздили зі сторін, підвладних Москві, в Царгород, а це призвело б до негативних наслідків для самого господаря та інших християн його землі: “І може цей Іуда сіяти у вуха їхні і таким способом може прочутися, а потім який збиток вчиниться нам і християнам землі цієї, про те розумним не пояснюємо”¹⁷.

Таким чином, зазначені приклади підтверджують, що купці переповідали дуже багато і їхні повідомлення бралися до уваги. Два з них, які стосувалися побоювання єрусалимського патріарха та молдовського господаря за себе, мали, так би мовити, індивідуальний характер, а одне – стратегічний, оскільки стосувалося стурбованості щодо можливого перебігу війни.

У зв’язку з постійним перенесенням інформації з їхньої країни, яка мала велике політичне значення, росіяни, природно, робили певні спроби цьому запобігти. Наведемо кілька прикладів, які вдалося знайти.

1. 10 грудня 1707 р. І. Мазепа писав Г. Головіну, що, отримавши його листа з указом, “аби була обережність від непостійних греків, які розсіюють між турками плевели”, викликав до себе Ананія – людину з Ніжина, яка представляла купця Саву Рагузинського в управлінні індуктою в Малій Росії. Український правитель запитав Ананія, чи бувають у Гетьманщині греки, які не займаються купецтвом, на що той відповів, що “про таких плевосіачів не знає і без купецьких промислів греки приїжджати сюди не призвичаєні”. Незважаючи на це, зазначав український правитель, він наказав, щоб Ананій “таких греків, котрі б сюди приїжджали не для промислів своїх звичайних купецьких, а більше в лазутчиках, утримував і мені давав знати”. Також І. Мазепа клопотався про указ стосовно поведінки з приїжджаними грецькими купцями¹⁸.

2. 11 березня 1709 р. Г. Головін написав П. Толстому листа, якого посол отримав 20 квітня. У ньому було згадано про послання від П. Толстого до одного з керівників дипломатичного відомства П. Шафірова стосовно грека Панагіота Місірлі.

Того грека посол відпустив до Москви на прохання єрусалимського патріарха. Він був одним з пограбованих запорожцями і разом з іншими купцями бив чолом стосовно тієї справи. Оскільки ж П. Толстой не писав, чи затримати грека, чи відпустити, Панагіота утримали в Москві. Г. Головкін хотів одержати рекомендацію посла щодо відправлення грека з російської столиці чи затримки та висловив побоювання, що той буде поширювати якусь шкідливу інформацію – “аби не розсіяв яких плевел”¹⁹. У відповідь 25 квітня 1709 р. П. Толстой у листі Г. Головкіну писав, що вважає, що грек після повернення до Туреччини розкаже багато брехні. Однак його затримка в Москві викличе невдоволення мультянського господаря та єрусалимського патріарха (у документі замість слів “єрусалимського патріарха” стоїть зашифрований знак, який позначав його особу), оскільки Панагіот є зятем капи-кегаї мультянського господаря, котрий перебував при Порті. На думку П. Толстого, грека потрібно було відпустити до мультянського господаря, а господарю написати, аби він суворо наставив Панагіота, “щоб він не пустословив чого зайвого”²⁰.

Як бачимо з наведених прикладів, заходи безпеки мали спорадичний характер. А загальна рекомендація Г. Головкіна, на нашу думку, не мала жодного ефекту. Адже купці продовжували їздити і вести свої справи, навіть якщо й робили певні шкідливі для Росії кроки в інформаційному плані.

Критикуючи поширення купцями відомостей про події на підвладних Росії територіях, сам П. Толстой теж отримував новини від них і, вочевидь, мав підстави брати їх до уваги. Маємо дані про три таких випадки.

1. 30 травня 1704 р. С. Рагузинський надіслав послу листа з новинами від греків, які прибули з Ніжина. Купці розповідали про значну кількість царських військ у Києві, які наказано очолювати князю Дмитру Голіцину як генералу²¹.

2. 29 січня 1709 р. П. Толстой писав Г. Головкіну, що нічого не чує про наміри турецької влади стосовно черкесів, а за відомостями від греків, які приїжджали з “козацької землі”, багато черкесів переходило під царську владу. І хоча турки цьому не вірили, але “сумнівалися”²².

3. Був випадок, коли до російського посла переслали інформацію, отриману від купців, які їздили з українських міст до Криму. 6 березня 1703 р. до П. Толстого приїхав піддячий з Москви з пакетом документів, серед яких були копії листа І. Мазепи, листа полтавського полковника Івана Іскри, запис розповіді полтавського купця Антона Шарпеленка, що стосувалися новин щодо взаємин запорожців з татарами. Отже, 14 вересня у своїй розповіді полтавський купець А. Шарпеленко зазначив, що він шість днів тому повернувся з Криму, де був з іншими полтавськими та харківськими купцями. Там купці довідалися про приїзд до хана представників Запорозької Січі та про укладення ними договору щодо допомоги запорожцям татарськими військами у воєнних діях проти російської залоги у фортеці Кам’яний Затон і спільного походу “у слободи великоросійські”. Розповідь А. Шарпеленка, підтверджена словами вихідця з татарського полону товариша Полтавського полку Шестаковського, була того ж дня відправлена разом з листом полтавського полковника до Батурина, а звідти 20 вересня український правитель відправив ці документи до приказу Малої Росії, додавши свого листа²³.

Ще в одному листі з Полтави, датованому 15 вересня, говориться, що на свято Воздвиження Хреста Господнього (1702 р.) з Криму до Полтави повернувся полтавський купець Пархом. Цей купець розповів про присягу представників Війська Запорозького Низового Кримській державі чи на підданство, чи на союз, а також про наміри запорожців і татар вигнати росіян з Кам’яного Затону та розорити слобідські міста²⁴.

Як бачимо, третій випадок вирізняється незвичайністю. З нього робимо висновок, що інформація, отримана І. Мазепою від українських купців, а потім передана до російської столиці, була сприйнята як достовірна, причому настільки, що її

пересилали до посла в Османській імперії, аби він знав про ті події та міг використати цю інформацію в дипломатичних справах.

Вдалося знайти також цікаві факти про те, як російський дипломат намагався вказати на купців як на джерело отриманої інформації, в той час як вона надійшла від інших людей. Зроблено це було заради прикриття реального джерела, тоді як купці були зручним об'єктом, бо для них поширення інформації було звичною справою.

Отже, 16 липня 1709 р. П. Толстой отримав повідомлення від посланця Юсуфпаші до Стамбула щодо перемоги царських сил у Полтавській битві та втечі шведського короля до Очакова²⁵. Дипломат припускав, що російські війська будуть переслідувати Карла XII у володіннях султана, та турбувався, щоби король не утік. Але, не маючи відомостей з царської сторони і тому не будучи впевненим у достовірності отриманої інформації, він сумнівався щодо можливості сповіщення Порти про ці військові справи. Тому вирішив запитати поради А. Маврокордато. На це А. Маврокордато відповів, що до отримання листів від царського двору П. Толстой не може звертатися до османського уряду, але має мовчати, вдаючи, що нічого не чув. Зі свого боку, міністр переказував новини з Києва, які підтверджували інформацію про перемогу царя на полі бою 27 червня. Однак хотів, щоб посол “прикидався нібито нічого відав, ані що чув з боку його”. Про перебування ж Карла XII біля Очакова А. Маврокордато відомостей не мав²⁶. Того ж дня посол відправив до муфтія свою людину, якій велів говорити, що дізнався від “приїжджих сюди купецьких людей” про розгром шведської армії і про втечу короля до Очакова. П. Толстой клопотався про те, аби шведський король та український гетьман не утекли від царя через державу султана²⁷.

Зрозуміло, що купці поширювали інформацію і про справи Османської імперії, коли виїжджали за її межі. Наведемо кілька прикладів, коли вона надходила до представників української влади, а потім передавалася росіянам.

1. 22 грудня 1702 р. І. Мазепа писав Ф. Головіну про приїзд до Ніжина греків зі звичайними товарами – мусулбесами. Купці розповіли гетьману про закордонні новини, а також те, що чули від волозького господаря. Причому господар повелів купцям донести таємно гетьману про “всю тамтешню поведінку”²⁸. Розповідь купця – “статті відомостей” мешканця Царгорода Мануйла Христофорова про те, що словесно передав господар, – датується 20 грудня. У ній йшлося про військові й політичні дії та плани Османської держави, Кримського ханства й деяких представників польської верхівки. Окремо характеризувалися великий візир та його дії. Від себе купець додав цікаві відомості про настрої та заходи турецької верхівки у зв'язку з можливою агресією з боку Москви²⁹.

2. У першій половині 1706 р. І. Мазепа писав О. Меншикову, що дізнався від грецьких купців, які прибули до Ніжина зі своїми товарами, про відправлення капітан-пашею С. Рагузинського у зворотну дорогу – з Керчі до Стамбула, де купця посадили у в'язницю. Людей же, які були разом з ним, і корабельних майстрів віддали на галери³⁰.

3. У листі київського губернатора Дмитра Голіцина до корсунського полковника Андрія Кандиби від 15 липня 1709 р. згадується про повідомлення цього ж полковника щодо прибуття шведського короля під Очаків. А цю новину принесли купці, котрі були в тому місті³¹.

* * *

У другій частині нашої розвідки акцентуємо увагу на ролі купців як перевізників письмових документів. Також зробимо спробу узагальнити ці дані, згадуючи певні особливі випадки. Насамперед відзначимо, що приїзди купців в інші країни сприймалися як належна і звична справа, їздили вони постійно, бо таким був їхній спосіб життя, а тому їм було зручно доручати передачу письмової кореспонденції. Всі

віднайдені нами дані про залучення купців до перевезення документів ми поділили на два переліки. У першому представляємо факти про доставку цих матеріалів до російського посла, а в другому – про відправку листів від нього. В обох переліках позначаємо особу чи групу осіб, які їх привезли, називаємо документи, вказуємо дату відправлення, а в першому випадку вказуємо також дату доставки. Дані про доставку купцями документів дають змогу побачити, скільки часу в кожному випадку було витрачено на їхнє перевезення.

Перед представленням складених переліків також вважаємо за необхідне зауважити, що при опрацюванні статейних списків ми звертали увагу здебільшого на документи, що стосуються історії України. Тобто на ті, у яких йдеться принаймні про один з таких аспектів, як участь купців з України в перевезенні кореспонденції, проїзд купцями українських теренів, перевезення купцями листів, адресованих представникам української влади чи від них.

Доставка листів.

1. Андрій Леонт'єв (Левонтієв), грецький купець з Москви, 20 вересня 1703 р. привіз послу шифрований лист Ф. Головіна (із Санкт-Петербурга від 3 липня 1703 р.) та лист від І. Мазепи (з Батурина від 29 липня 1703 р.)³². На доставку листа із Санкт-Петербурга до Стамбула витрачено 80 днів, з Батурина – 54 дні.

2. Степан Остапович (Степан Астаф'єв, Степан Остаф'єв), український купець з Ніжина, разом з товмачем Посольського приказу Дмитром Петровим 19 лютого 1705 р. приїхав з Москви і привіз послу шифрований лист Ф. Головіна (з Москви, від 11 січня 1705 р.), копії листів цього боярина до Юсуф-паші, турецького посла Мустафи-аги Новалі, кримського хана, копії присланих раніше листів Ф. Головіна з Нарви до П. Толстого, копії та оригінали листів турецького посла до Ф. Головіна, лист від І. Мазепи (з Калуги від 14 січня 1705 р.), від С. Рагузинського (з Ніжина від 24 січня 1705 р.)³³. На доставку документів з Москви до Стамбула витрачено 40 днів, з Калуги – 37 днів, з Ніжина – 27 днів.

Розглядаючи другий випадок, зазначимо, що про рівень довіри до купця свідчить, зокрема, те, що доставка принаймні частини документів була доручена саме йому, хоча він їхав разом із товмачем – людиною, яка працювала безпосередньо в російському державному апараті.

3. Костянтин Димитрієв (Дмитреєв), грецький купець зі Стамбула, 31 березня 1705 р. привіз послу два листи Ф. Головіна (з Москви від 21 і 23 лютого 1705 р.), копії попередніх листів цього боярина та лист від І. Мазепи (з Ямполья від 1 березня 1705 р.)³⁴. На доставку документів з Москви витрачено 37 днів (при орієнтації на дату виїзду 23 лютого), з Ямполья – 31 день.

4. Василь Матвеев, український купець з Прилук, разом з товаришами 22 жовтня 1706 р. привіз послу листа від І. Мазепи (з Києва від 15 серпня 1706 р.)³⁵. Ці купці діставалися до Константинополя через Крим та Чорне море. При такому маршруті на доставку листа з Києва витрачено 69 днів.

5. Спиридон Ніколаєв, грецький купець, 19 лютого 1707 р. привіз послу царську грамоту з Посольського приказу (з Москви від 8 березня 1706 р.). Цей випадок видається незвичайним, бо грамота подорожувала аж надто довго – майже рік. Купець пояснював таку тривалу затримку з приїздом до Константинополя тим, що довго торгував в українському місті Ніжині, а потім немалий час жив у Яссах та Галаці³⁶.

6. Стеря, грецький купець з Ніжина, 28 березня 1708 р. привіз послу лист Г. Головіна (з Варшави від 16 серпня 1707 р.)³⁷. Цей документ теж везли надмірно довго – аж 7,5 місяців, що мало пояснюватися певними обставинами.

7. Ніколай Павлов, купець з Рагузи, 14 липня 1708 р. приїхав з Москви і привіз П. Толстому листа від Петра I (із Санкт-Петербурга від 18 квітня 1708 р.)³⁸. У цьому випадку маємо пряму вказівку, що купець їхав з російської столиці, але не маємо дати виїзду звідти. Лист же було доставлено через 88 днів від часу його написання.

8. Мануїл (Мануйло) Матвеев, український купець, разом з товаришами 29 липня 1708 р. привіз послу лист від І. Мазепи (з обозу з-під Білої Церкви від 17 червня 1708 р.)³⁹. На доставку витрачено 43 дні.

Відправка листів.

1. Іван Кадмін, московський купець, 21 лютого 1703 р. виїжджав з Адріанополя до Москви з іншими московськими купцями і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна, Ф. Апраксіна, К. Дуки та С. Палія⁴⁰.

2. Андрій Леонт'єв (Левонтієв), грецький купець з Москви, 10 травня 1703 р. виїжджав з Адріанополя до Москви і віз шифрований лист П. Толстого до Ф. Головіна⁴¹.

3. Павло Іванов, грецький купець з Османської імперії, 12 травня 1703 р. виїжджав з Адріанополя до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи⁴².

4. Спиридон Ніколаєв, грецький купець, 12 липня 1703 р. виїжджав з Адріанополя до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи⁴³.

5. Андрій Леонт'єв (Левонтієв), грецький купець з Москви, 20 жовтня 1703 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи⁴⁴.

6. Іван Мануїлов, грецький купець, 16 січня 1704 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна (шифрований), І. Мазепи, М. Раковіце та С. Палія⁴⁵.

7. Олександр Греченін, купець з Ніжина, 7 березня 1704 р. виїжджав зі Стамбула і віз лист П. Толстого до І. Мазепи⁴⁶.

8. Федір Чюлак, український купець, 10 березня 1704 р. виїжджав зі Стамбула і віз листа П. Толстого до І. Мазепи⁴⁷.

9. Ніколай Ананьїн, грецький купець з Ніжина, 21 липня 1704 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до Посольського приказу⁴⁸.

10. Василь Матвеев, український купець з Прилук, з товаришами 11 вересня 1704 р. виїжджав зі Стамбула і віз листи П. Толстого до М. Раковіце та І. Мазепи⁴⁹.

11. Степан Остапович (Степан Астаф'єв, Степан Остаф'єв), український купець з Ніжина, 23 листопада 1704 р. виїжджав зі Стамбула і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна та І. Мазепи⁵⁰.

12. Він же 10 березня 1705 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна (шифрований лист) та І. Мазепи⁵¹.

13. Костянтин Димитрієв (Дмитреєв), грецький купець зі Стамбула, 19 квітня 1705 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до Ф. Головіна (шифрований лист) та І. Мазепи⁵².

14. Він же 28 червня 1706 р. виїжджав зі Стамбула до Москви з відпискою П. Толстого до царя та шифрованим листом до Ф. Головіна⁵³.

15. Григорій Миронов, купець з Ніжина, 7 жовтня 1706 р. виїжджав зі Стамбула до Азова, а далі до Москви з листами від П. Толстого до І. Толстого та Ф. Головіна (шифрований лист)⁵⁴.

16. Павло Єрданов, грецький купець, 7 березня 1707 р. виїжджав зі Стамбула до Львова і віз лист П. Толстого до Г. Головкина. У своєму посланні російський посол зазначив, що скористався послугами цього купця, бо той сказав, що знає адресата⁵⁵.

17. Василь Матвеев, 26 березня 1707 р. виїжджав зі Стамбула до Речі Посполитої і віз листи П. Толстого до Г. Головкина та П. Шафірова. Купець терміново виїхав у містя, де перебували царські війська, залишивши товар у свого товариша. Причому П. Толстой дорогу не оплачував – В. Матвеев поїхав “на своїх харчах”. Така швидка відправка була пов'язана з важливістю справи, описаної в листі. П. Толстой називав козака людиною “доброю і розумною”⁵⁶. Очевидно, знайомство з послом було вигідним для В. Матвеева, а можливо, він не міг відмовити такій впливовій особі.

18. Василь Іванов, грецький купець, 6 квітня 1707 р. виїжджав зі Стамбула до Москви і віз листи П. Толстого до П. Шафірова (шифрований лист) та І. Мазепи⁵⁷.

19. Михайло Дмитрієв, український купець, 19 серпня 1708 р. виїжджав зі Стамбула з листом від П. Толстого до І. Мазепи⁵⁸.

20. Андрій Леонтьєв 19 березня 1709 р. виїжджав зі Стамбула до російської столиці з листами П. Толстого до Д. Голицина та Г. Головкина⁵⁹.

21. Мануїл (Мануїло) Матвєєв, український купець, 15 липня 1709 р. виїжджав зі Стамбула і віз лист П. Толстого до І. Скоропадського⁶⁰.

Зауважимо, що в цій частині нашої розвідки підсумовано дані статейних списків, хоча, безсумнівно, сліди залучення купців до листування П. Толстого можна знайти і в інших матеріалах. Приміром, декілька згадок на цю тему містяться в документах часів І. Мазепи, опублікованих у Санкт-Петербурзі. Це чотири згадки в листах Ф. Головіна до І. Мазепи. Так, 7 квітня 1703 р. Ф. Головін писав І. Мазепі із Шліссельбурга про приїзд від П. Толстого з Адріанополя грека з листами⁶¹, 9 грудня 1703 р. він же повідомляв з Москви про таку ж доставку листів з Константинополя⁶², 17 липня 1705 р. писав про це з Вільна⁶³, а 27 липня з Вільна ж сповіщав українського правителя про відправку до посла в Царгород грека з листами й відомостями про воєнні справи⁶⁴. Ще одна така звістка походила від С. Рагузинського. 18 березня 1707 р.⁶⁵ він писав І. Мазепі, що по дорозі до Києва зустрів грека Кузьму, який їхав з Константинополя до Москви через “нарочні пошти”, та про отримання листів від П. Толстого⁶⁶.

Отже, за даними статейних списків російського посла в Османській імперії, в перевезенні документів були задіяні українські, російські та грецькі купці з України, Туреччини і Росії. Вони брали постійну участь у цій справі, і їм доручалося перевозити найважливіші документи. Часто ці документи були зашифрованими.

Спостереження щодо першого переліку. Що стосується перевезення листів, то таких випадків зафіксовано вісім. Серед документів, які привозили купці, бачимо грамоту і лист Петра І, листи Ф. Головіна, Г. Головкина, І. Мазепи, С. Рагузинського. До цих документів часом додавалися цілі пакети інших матеріалів. Зафіксовані випадки дають змогу визначити, скільки часу було витрачено купцями на доставку кореспонденції до П. Толстого (до Стамбула, де посол перебував із 20 вересня 1703 р.). Однак для узагальнюючих висновків на цю тему потрібно більше даних, бо в частині й цих випадків купці не переймалися швидким перевезенням документів, займаючись своїми справами. Також зрозуміло, що наявні цифри про час подорожей приблизні, бо дати виїзду ототожені з датуванням листів. Зауважимо п'ятий і шостий випадки, які, певно, стали негативним досвідом для відправників та отримувача, бо доставлялися документи дуже довго, а отже, було втрачено їхню інформаційну цінність. Загалом, впадає у вічі замала кількість зафіксованих у документах випадків доставки кореспонденції купцями, що показує цей спосіб як далеко не єдиний і не основний.

Спостереження щодо другого переліку. У документах значно частіше, майже утричі, згадується про перевезення купцями листів від посла, аніж про їхню доставку. Наведені дані дозволяють говорити насамперед про значну участь купців у перевезенні кореспонденції від П. Толстого. Адресатами листів російського посла були: а) російська політична верхівка в особах Петра І, Ф. Головіна, Г. Головкина, П. Шафірова, Ф. Апраксіна, Д. Голицина, І. Толстого; б) українські гетьмани І. Мазепа, І. Скоропадський та полковник С. Палій; в) молдовські господарі К. Дука та М. Раковіце. Особливий випадок пов'язаний з поїздкою українського купця В. Матвєєва в 1707 р. – він виконував термінове доручення П. Толстого з доставки листів до Г. Головкина та П. Шафірова, покинувши власні торговельні справи.

Насамкінець висловимо кілька міркувань з приводу представленого матеріалу. Зрозуміло, що поширення купцями інформації відбувалося завжди, коли вони займалися своєю основною діяльністю. Купці, які постійно долали шляхи з Росії та з Української держави до Туреччини і назад, природно, звертали увагу на події у краях, які вони відвідували, а потім оповідали про свої враження іншим людям.

Вони могли розповідати як те, що бачили самі, так і почуте від інших. А отже, інформація мала різний рівень достовірності. Зацікавлені в регулярному отриманні відомостей з сусідніх країн, правителі та інші державні діячі різних рівнів прислухалися до того, що оповідали купці, але мусили кожен випадок розглядати окремо з точки зору його правдивості. Віднайдений нами матеріал представляє інформацію, яка в ті роки викликала найбільший інтерес у Стамбулі, і, відповідно, як на це реагувало посольство. А ключовим питанням у відносинах Туреччини з Москвою було питання про мир і війну. Певно, що час від часу обидві сторони цілеспрямовано збирали інформацію з допомогою купців, а можливо, іноді купці мали завдання щодо її розповсюдження. Тобто брали участь у політичному житті не тільки довільно, а й спеціально. Стосовно залучення купців до обміну кореспонденцією з російськими посольством в Османській імперії зазначимо, що це було сталою практикою. Такий спосіб передачі листів та інших документів був особливо зручним для П. Толстого, хоча, звичайно, не єдиним. А саме він сприяв регулярності обміну документами, їхній певній утаємниченості. При цьому можемо припустити, що частина купців ділилася усім, що знала, з представниками турецької влади. Але й зауважимо, що турки не ставали на заваді такому способу спілкування російського дипломата, хоча мали знати, хоча б у загальних рисах, про його існування. Не зафіксованого жодного випадку, коли б на вимогу Стамбула в купців були відібрані документи, які вони перевозили.

¹ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова. 1701–1703. – Москва, 2008. – С. 48–50, 165–167, 288–290.

² Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 352–352 об.

³ Там же. – Л. 360–360 об.

⁴ Там же. – 1707. – Д. 3. – Л. 305 об. – 306.

⁵ Там же. – Л. 356–356 об.

⁶ Там же. – 1708. – Д. 2. – Л. 395 об. – 396 об.

⁷ Там же. – Л. 402 об. – 403.

⁸ Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 187–187 об.

⁹ Там же. – Л. 188 об. – 189 об.

¹⁰ Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С. 382.

¹¹ Глаголева А. П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей. – Москва, 1959. – С. 141.

¹² Сборник Императорского русского исторического общества. – Санкт-Петербург, 1886. – Т. 50. – С. 157.

¹³ Там же. – С. 169, 176.

¹⁴ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 23–23 об.

¹⁵ Там же. – Л. 398–398 об.

¹⁶ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1970. – Т. 3: 1673–1711. – С. 206.

¹⁷ Там же. – С. 298.

¹⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 6. – С. 447.

¹⁹ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1709. – Д. 1. – Л. 149.

²⁰ Там же. – Л. 166–166 об.

²¹ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 258.

²² Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 33 об.

²³ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 68 об., 83–84.

²⁴ Там же. – Д. 85–87.

²⁵ Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 326 об. – 327.

²⁶ Там же. – Л. 327–328.

²⁷ Там же. – Л. 328 об.

²⁸ Отписка гетмана Мазепы к Головину. 1702 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. – Москва, 1849. – Кн. 2. – С. 29; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – Київ, 2007. – С. 206–207.

²⁹ Отписка гетмана Мазепы к Головину. 1702 года. – С. 30–32.

³⁰ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690 – 1709 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2014. – С. 206–207.

³¹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – Київ, 2009. – С. 505.

³² РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 434–436.

³³ Там же. – 1705. – Д. 4. – Л. 35 об. – 50 об.

³⁴ Там же. – Л. 83–87 об.

³⁵ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 372–373.

³⁶ Там же. – 1707. – Д. 3. – Л. 57 об.

³⁷ Там же. – 1708. – Д. 2. – Л. 163–164.

³⁸ Там же. – Л. 274 об. – 275.

³⁹ Там же. – Л. 298–299.

⁴⁰ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 61–62.

⁴¹ Там же. – Л. 352–352 об.

⁴² Там же. – Л. 353–354 об.

⁴³ Там же. – Л. 401–404.

⁴⁴ Там же. – Л. 458–461 об.

⁴⁵ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 5 об. – 9 об.

⁴⁶ Там же. – Л. 103–103 об.

⁴⁷ Там же. – Л. 105 об. – 106 об.

⁴⁸ Там же. – Л. 305–305 об.

⁴⁹ Там же. – Л. 404–406.

⁵⁰ Там же. – Л. 574 об. – 577.

⁵¹ Там же. – 1705. – Д. 4. – Л. 77 об. – 80 об.

⁵² Там же. – Л. 105 об. – 109.

⁵³ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 256 об. – 261.

⁵⁴ Там же. – Л. 358 об. – 365.

⁵⁵ Там же. – 1707. – Д. 3. – Л. 66 об. – 68.

⁵⁶ Там же. – Л. 94–102.

⁵⁷ Там же. – Л. 111–116 об.

⁵⁸ Там же. – 1708. – Д. 2. – Л. 332 об. – 333.

⁵⁹ Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 97 об. – 100 об.

⁶⁰ Там же. – Л. 326–326 об.

⁶¹ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 1: 1687–1705 гг. – С. 37; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. – С. 48.

⁶² Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 62; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. – С. 73.

⁶³ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 117; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. – С. 139.

⁶⁴ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 118; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. – С. 140.

⁶⁵ При першій публікації цієї виписки упорядник датував її 1703 р. (Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 35).

⁶⁶ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. – С. 157.